

Una comparativa d'iniciatives d'innovació social a Barcelona i Bilbao. La participació associativa en la governança dels drets de ciutadania¹

Comparing social innovation initiatives in Barcelona and Bilbao. Looking at associative participation in the governance of citizens' rights

Santiago Eizaguirre Anglada

GRC Creativitat, Innovació i Transformació Urbana.
Departament de Teoria Sociològica. Universitat de Barcelona

Correspondència: Santiago Eizaguirre Anglada. Departament de Teoria Sociològica.
Facultat d'Economia i Empresa. Universitat de Barcelona.
Av. Diagonal, 690. 08034 Barcelona.
A/e: xantieizaguirre@gmail.com.

Data de recepció de l'article: juliol 2013
Data d'acceptació de l'article: maig 2014

Resum

Aquest article presenta les principals conclusions d'una tesi doctoral sobre la participació en la governança urbana d'una mostra d'entitats promogudes per la societat civil orientades al tractament de les dinàmiques d'exclusió social en dues ciutats diferents: Barcelona i Bilbao. S'ha plantejat la comparació de com s'organitza la societat civil a ambdues ciutats en cinc àrees d'innovació diferents (foment de la inserció sociolaboral, foment de l'economia solidària, defensa dels drets de ciutadania per a persones immigrades, dinamització sociocultural i defensa del dret a l'habitatge). Mentre que en un context la governança multinivell tendeix a promoure la innovació social de manera paral·lela a la provisió de serveis i recursos de benestar (Bilbao), en l'altre aquesta promoció es fa en unes condicions de finançament més minses per a les polítiques de benestar que condueixen a posar més èmfasi en les dinàmiques de concertació entre la societat civil i les administracions (Barcelona). Aquestes diferències es poden relacionar amb diferents cultures polítiques i mecanismes d'institucionalització de les dinàmiques d'innovació social per part de l'associacionisme socialment transformador. Les conclusions desemmascaren l'ús apolític de la noció d'*innovació social*, i observen els mecanismes a partir dels quals es pot mesurar l'impacte i

1. Aquest article ha estat guardonat amb el XVII Premi de Joves Sociòlegs (2013) de l'Institut d'Estudis Catalans.

la participació associativa en la governança multinivell per a la millora dels drets de ciutadania i la transformació de les relacions de poder generadores de dinàmiques d'exclusió.

Paraules clau: innovació social, drets de ciutadania, governança multinivell, governança urbana, estratègies socialment creatives.

Abstract

This article presents the main conclusions of a doctoral thesis on participation in urban governance based on a sample of entities promoted by civil society that are aimed at dealing with the dynamics of social exclusion in two different cities: Barcelona and Bilbao. A comparison has been made of how civil society is organised in both cities in five different areas of innovation (labour integration, promotion of solidarity economy, defence of citizen rights for migrants, sociocultural renewal of deprived neighbourhoods, and defence of the right to housing). While in one context multilevel governance tends to promote social innovation in parallel to the provision of welfare services and resources (Bilbao), in the other context this promotion is carried out under tighter conditions of welfare policy financing, which leads to a greater emphasis on the dynamics of coordination between civil society and government (Barcelona). These differences may be related to distinct political cultures and mechanisms used by socially transformative associations to institutionalize social innovation dynamics. The findings unmask the apolitical use of the notion of social innovation, observing the mechanisms through which the impact and the associative participation in multi-level governance can be measured in order to improve citizens' rights and to promote the transformation of the power relations that are generating social exclusion dynamics. **Keywords:** social innovation, citizen rights, multilevel governance, urban governance, socially-creative strategies.

Introducció

La innovació social —si és que existeix— implica el canvi o la transformació, tant en les maneres d'accedir als recursos i serveis, com en els llenguatges per a fer referència a les problemàtiques, i en els mecanismes públics que regulen la vida en comú. La innovació social no pot entendre's sense una triple consideració —econòmica, cultural i política— de la desigualtat i el canvi. Implica canvi en els mecanismes econòmics de distribució; canvi en les cultures a través de les quals percebem i comuniquem els reptes associats amb les múltiples cares de l'exclusió, i finalment també implica canvi en les relacions de poder que determinen les polítiques públiques a partir de les quals tractem la desigualtat i el canvi social.

Quan ens preguntem per la institucionalització de dinàmiques d'innovació social tendim a destacar el paper socialment creatiu de la ciutadania activa i organitzada, fent referència a la seva inventiva en l'àmbit econòmic o en el cultural, però sovint tendim a obviar el context polític que condiciona les pràctiques de ciutadania. Això és especialment així en contextos influïts per narratives de tipus neoliberal.

En aquest article es presenten els principals resultats d'una comparativa d'entitats socialment creatives en dues ciutats diferents. La metodologia de la recerca s'ha basat en l'anàlisi de casos d'entitats orientades al tractament i a la transformació de les dinàmiques d'exclusió social —que tinguessin en compte de manera explícita el triple condicionament anteriorment esmentat (econòmic, cultural i polític) de les dinàmiques d'innovació social. Aquesta anàlisi de casos s'ha dut a terme en cinc àrees d'innovació concretes, que tenen en compte els mateixos eixos de desigualtats en ambdues ciutats (vegeu la [taula 1](#)).

L'objectiu ha estat entendre la participació associativa en la governança multinivell dels drets de ciutadania. Això s'ha fet partint de la voluntat expressa de destacar el condicionament de les administracions públiques i la manera com es construeixen les polítiques socials en la promoció de dinàmiques d'innovació social. La ideologia neoliberal ha tendit a subratllar que allà on no

arriba l'Estat ho fa la societat civil organitzada i que la creativitat social és enemiga de les voluntats reguladores de les administracions públiques. Aquest article —com a síntesi de la recerca— pretén rebatre la primera part d'aquesta afirmació i puntualitzar la segona plantejant que una governança multinivell provísora en termes de recursos i serveis de benestar, reguladora en termes de drets de ciutadania, amb unes administracions públiques capacitades per a promoure polítiques socials provísories —i també canvi cultural—, incideix de manera positiva en la promoció de dinàmiques d'innovació social i en la participació associativa en la governança multinivell de les entitats ciutadanes preocupades per la transformació social.

TAULA 1. Dinàmiques d'exclusió social, àrees d'innovació i entitats socialment creatives objecte d'estudi

Dinàmiques d'exclusió social	Àrees d'innovació	Casos objecte d'estudi	
		Barcelona	Bilbao
Falta d'oportunitats de treball i formació per a la població en risc o situació d'exclusió social	Desenvolupament de processos d'inserció social per a persones en situació d'exclusió social	— Fundació Surt — Fundació Futur	— Sartu-GAZTAROA — Goiztiri — Xarxa social Koopera
Falta de recursos financers per a dinàmiques de transformació social	Articulació creativa del capital financer i foment de l'economia solidària	— COOP 57 — Xarxa d'Economia Solidària	— Fiare-Euskadi — Red de Economía Alternativa y Solidaria (REAS-Euskadi)
Vulneració dels drets humans i manca d'accés als drets cívics i socials	Sensibilització i denúncia. Articulació de pressió política per a una ciutadania inclusiva que rebutgi el racisme i la xenofòbia	— SOS Racisme — 9 Barris Acull	— BIZKAIKO SOS — Harresiak Apurtuz
Falta d'accés a l'art, la cultura i les possibilitats d'articular la sociabilitat i el veïnatge	Foment de la dinamització sociocultural i comunitària	— Ateneu Popular de 9 Barris	— Gazteleku — Asociación Tendel — Kukutza — Kafe Antzokia
Falta d'accés a l'habitatge	Reivindicació i millora de l'accés a l'habitatge	— Sostre Cívic — Moviment de Defensa del Dret a l'Habitatge	***

FONT: Elaboració pròpia.

*** Com s'observa en la [taula 1](#), pel que fa a les entitats orientades al foment del dret a l'habitatge, a Bilbao no s'ha identificat cap entitat susceptible d'esdevenir un estudi de cas. L'explicació d'aquest fet forma part del raonament sobre la vinculació de les entitats socialment creatives amb els règims de benestar local, que s'exposa al llarg d'aquest treball.

En una primera part l'article ens introdueix en el debat crític sobre la noció d'*innovació social* presentant com el context d'oportunitat política de les dues ciutats en què se situa la recerca i específicament els marcs de governança multinivell respectius incideix en la manera com s'identifica la innovació social i té conseqüències directes en la relació que s'estableix entre administracions públiques i associacionisme socialment transformador.

En el segon apartat l'article se centra en la presentació de les línies mestres de les lògiques de governança entre l'associacionisme socialment transformador i les administracions públiques des de la perspectiva de les entitats no governamentals. En aquest apartat es destaquen la negociació i

el conflicte com una constant històrica d'aquestes relacions en ambdues ciutats. També es destaca l'existència de continuïtats —i també contradiccions— entre les transformacions dels moviments socials durant l'últim quart del segle xx i les entitats provisories de serveis i recursos de benestar que s'engloben en el calaix de sastre del tercer sector social. Aquests aspectes es consideren fonamentals per a interpretar la cohesió i el treball en xarxa de l'associacionisme socialment transformador com un factor clau en la seva interacció amb les administracions.

A continuació, el tercer apartat de l'article parteix de l'interès de la recerca urbana per la participació ciutadana per a exposar els mecanismes a partir dels quals les entitats estudiades consideren i avaluen el seu efecte en la governança. En aquest apartat s'exposa el fet que les entitats estudiades sobretot valoren el seu efecte a l'esfera pública en la construcció de narratives contrahegemòniques.

Finalment, les conclusions de l'article destaquen que ni els mecanismes de participació consultiva promoguts per l'Administració pública ni la influència directa en el disseny sectorial de polítiques públiques impliquen un impacte substancial de les entitats objecte d'estudi en la governança de l'exclusió. Això ens planteja que la institucionalització de les dinàmiques d'innovació social —sobretot pel que fa a la visibilització de les dinàmiques de poder que generen processos d'exclusió social— està clarament relacionada amb la voluntat dels altres actors que intervenen en la governança multinivell i poden confirmar —o no— la presència de les propostes de l'associacionisme socialment transformador en l'agenda política de les administracions públiques.

1. La governança multinivell en l'explicació de les dinàmiques d'innovació social

Amb relació a l'estudi de la reestructuració de l'estat a escala regional i urbana (Andreotti *et al.*, 2012; Brenner, 2004; García, 2006; Ghezzi i Mingione, 2007; Jessop, 2002; Mingione *et al.*, 2002), proposem aprofundir en la interrelació entre dos règims de governança urbans, amb els seus sistemes de benestar respectius, i les formes d'organització de la ciutadania compromesa amb la transformació social. La nostra hipòtesi de partida és que la institucionalització de les dinàmiques d'innovació social té una relació directa amb els rols del mercat respectius, l'Administració pública i la societat civil com a instàncies provisories de recursos i serveis de benestar (Andreotti *et al.*, 2012; García, 2006; Mingione *et al.*, 2002, p. 57; Pradel *et al.*, 2013). L'economia urbana, les polítiques socials i la cultura política de negociació entre la societat civil i l'Administració pública són variables clau que enriqueixen la comprensió de les dinàmiques d'innovació social.

Observant la història dels processos més recents de renovació urbana, tant a Barcelona com a Bilbao, és possible identificar narratives simètriques pel que fa a una concepció de la transformació urbana en tant que instrument clau d'innovació socioeconòmica (Álvarez-Mora, 1999; Esteban, 2000; Montaner, 2004; Capel, 2005). En un context de transformació del model econòmic, d'un esquema de producció fordista a un marc postindustrial basat en l'economia del coneixement, la conversió de la ciutat en punt d'atracció turística i en mercat de treball basat en el sector de serveis és compartida per Barcelona i Bilbao. En aquest procés, discursivament, sobretot en l'àmbit oficial i institucional, en ambdues ciutats s'ha donat una certa importància al lideratge estratègic de l'Administració pública i a l'urbanisme ciutadà com a factors revulsius a l'àmbit social i econòmic. Els projectes de transformació urbana d'ambdues ciutats durant els anys vuitanta i noranta del segle xx s'han relatat com a específicament orientats a la millora de la qualitat de vida de la ciutadania (Borja i Muixí, 2004). També, però, en ambdues ciutats s'ha desenvolupat un cos literari considerable que critica la visió oficial d'aquesta manera de fer les coses (Huertas *et al.*, 1996; Esteban, 2000; Cenicacelaya, 2004; UTE, 2004; Gamarra, 2005; Capel, 2005). Si ens centrem en l'observació de l'evolució del mercat de treball durant l'última dècada del segle xx i la primera del segle XXI veurem que en ambdós contextos s'observen diferències clares amb matisos pel que fa als resultats assolits en el procés de reconversió econòmica d'una economia industrial en declivi a una economia de serveis amb peus de fang, si tenim en compte el context de crisi actual. Així, mentre que en el cas

català la reconversió postindustrial del mercat de treball ha donat importància a sectors de baix valor afegit com l'immobiliari, en el cas basc la reconversió en el sector de serveis ha estat menys centrada en sectors com l'immobiliari i ha tingut un èxit relatiu en termes de creació de llocs de treball, malgrat haver-se aconseguit gràcies a l'augment de la precarietat i la temporalitat, com assenyala Arantxa Rodríguez (Rodríguez, 2002).

El paper atorgat pels contextos institucionals respectius al sector públic en tant que agent clau en el lideratge de la provisió de benestar és diferent i es transmet també en l'atenció a les dinàmiques socialment innovadores. Entre els casos analitzats per aquesta recerca s'ha posat de manifest una diferència evident entre el suport institucional del foment de l'economia solidària a Barcelona i a Bilbao.

En l'anàlisi del règim de governança local del benestar, Barcelona combina una descentralització local i regional considerable amb un sector públic que, tot i tenir atribucions decisives en l'àmbit del benestar, atorga a la iniciativa privada i al tercer sector molta importància en la provisió de recursos i serveis (Mingione *et al.*, 2002, p. 60). En coherència, l'arquitectura institucional per al tractament de l'exclusió social a Barcelona es caracteritza per l'èmfasi en el planejament estratègic com a eina de concertació i innovació. Barcelona presenta mostres de reeiximent, en comparació de Bilbao, pel que fa a la construcció participada de les polítiques socials urbanes entre l'Administració pública i la societat civil (ex: Acord Ciutadà per una Barcelona Inclusiva, Pla Barcelona Interculturalitat). L'èmfasi en l'objectiu de la cohesió social i la coordinació estratègica d'agents per part de les administracions públiques catalanes va en consonància amb el paper destacat que tenen el mercat i la iniciativa privada, lucrativa o no, en la provisió de recursos i serveis de benestar (Mingione *et al.*, 2002; Eizaguirre *et al.*, 2012). A Barcelona, considerant aquest règim de governança, la innovació social s'identifica institucionalment amb la concertació i la interlocució entre agents públics i privats.

En canvi, el País Basc es pot caracteritzar, amb relació al cas català, com un context en què la intervenció multinivell de l'Administració pública esdevé protagonista en la provisió de recursos i serveis, i és un mecanisme innovador de primer ordre. Respecte a Barcelona, Bilbao es pot caracteritzar com una ciutat en què les polítiques públiques de benestar disposen de recursos provisors (ex: renda de garantia de ingressos) gestionats per les mateixes administracions i on el paper de la iniciativa privada en la provisió de serveis i recursos a la ciutadania no requereix grans discursos ni taules de concertació perquè disposa, abans que res, de recursos financers. La col·laboració de la iniciativa privada i el suport al tercer sector per a l'execució i el desenvolupament de serveis i recursos de benestar són menys problemàtics que en el cas català. El reconeixement d'un fort rol regulador i provisor de recursos financers per part de l'Administració pública facilita la concertació i n'evita la problematització. Combinant agents públics i privats, i amb un paper específic molt destacat per part de les diputacions forals, gràcies al pacte fiscal amb l'Estat espanyol, el País Basc ha assolit al llarg de les últimes tres dècades cert avantatge comparatiu respecte d'altres comunitats autònomes pel que fa a la capacitat protectora de les polítiques de benestar. En el cas basc, malgrat que es tendeix a tenir en compte la necessitat de la interlocució constant entre actors, la innovació social s'identifica de manera més clara que en el cas català amb la iniciativa pública de provisió de serveis i recursos de benestar.

D'altra banda, si s'observa quantitativament el creixement de les activitats econòmiques dutes a terme per entitats no lucratives en ambdues ciutats analitzades durant la primera dècada del segle XXI, es pot afirmar, com han fet estudis precedents, que hi ha una relació positiva entre el desplegament de polítiques de benestar redistributives i la vitalitat de les entitats ciutadanes orientades al tractament de l'exclusió (Vidal, 2008). Això desmenteix l'assumpció que la presència d'un estat del benestar fort, o en aquest cas d'unes administracions amb unes polítiques públiques de benestar activament providores, inhibeixi el desenvolupament de la societat civil organitzada, ans al contrari. Seguint una línia d'investigació ja encetada per recerques anteriors en l'àmbit de l'economia cooperativa i el tercer sector (Vidal, 2008), l'estudi de les dades sobre el sector no lucratiu al Directori General d'Empreses de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) aporta proves respecte de com les polítiques de benestar vigoritzen l'autonomia de la societat civil. La idea que es posa de

manifest en aquesta anàlisi és que quan les administracions públiques són capaces de proveir la societat civil organitzada de recursos financers per al desenvolupament i la distribució de serveis de benestar, les entitats ciutadanes orientades al tractament de la desigualtat social també poden desenvolupar una actitud més proactiva, compromesa i creativa en el si de la governança urbana. Considerant el procés actual de desmantellament de serveis i recursos de benestar garantits pel sector públic, ben aviat caldrà avaluar quantitativament l'efecte de les retallades en el tercer sector en general i interpretar aquesta anàlisi considerant les diferents casuístiques que componen el calaix de sastre que coneixem com a *tercer sector*. La fallida recent d'algunes de les empreses cooperatives del grup Mondragón planteja la necessitat d'anàlisi en aquests aspectes. Malgrat que la resiliència del sector cooperatiu ha estat demostrada i argumentada àmpliament, i cal suposar que creixi el seu pes respecte del total d'activitats econòmiques arran de la crisi actual, cal suposar també que no passarà el mateix amb les associacions, fundacions i altres tipus d'organització de les activitats econòmiques no lucratives. Aquestes entitats durant les èpoques d'expansió o d'establiment de les polítiques de benestar s'havien especialitzat com a agències subsidiàries de les administracions públiques orientades a la provisió de recursos de benestar a persones en situació o risc d'exclusió.

Tota aquesta exposició de dubtes sobre els condicionaments macroeconòmics de la capacitat provisorà de la societat civil organitzada ens porta a parlar de la governança multinivell de les dinàmiques d'innovació. Si ens centrem específicament en l'àmbit de les administracions públiques que tenen contacte amb les entitats en qüestió, les dinàmiques d'innovació impliquen la millora continuada de la connectivitat entre actors socials i responsables a diferents nivells administratius, i també el treball transversal entre departaments de l'Administració (Giersig, 2008; Eizaguirre *et al.*, 2012). En aquest sentit, cal posar en relleu que, en l'adopció de mesures innovadores per part de les administracions públiques, la coordinació interinstitucional i interdepartamental dels diferents nivells de l'Administració pública és decisiva. Com mostra l'estudi de la institucionalització de les clàusules socials en els contractes de l'Administració que beneficien les entitats del tercer sector en l'àmbit de la inserció sociolaboral, els nivells administratius supranacionals com és el cas de la UE poden actuar en tant que difusors de dinàmiques d'innovació institucional de dalt cap a baix. També en el sentit contrari, els ajuntaments, per exemple, han promogut innovacions institucionals importants a nivells superiors com succeeix en el cas de la Llei d'acollida, aprovada per la Generalitat de Catalunya el 2010, que incorpora demandes promogudes per les entitats de foment dels drets de ciutadania per a persones immigrades, i la consideració tant dels problemes com de les bones pràctiques d'acollida experimentades a escala local en el si dels serveis tècnics de determinats ajuntaments sensibles al tractament de la mediació i l'acollida.

Reprent la crítica a la utilització emmascarada de la noció d'*innovació social*, el pas d'un èmfasi en les polítiques de benestar redistributives cap a una referència genèrica a la retòrica de concertació de les polítiques de cohesió social és viscut com una problemàtica per les entitats de la societat civil que s'orienten a promoure precisament el que podríem caracteritzar com a inclusió i alhora com a innovació social. La majoria de les entitats objecte d'estudi, en un esquema de polítiques de benestar redistributives, actuen com a entitats privades subsidiàries de l'Administració pública i aspiren a la concertació dels recursos i serveis que ofereixen a la població amb risc o situació d'exclusió social. En canvi, en un context marcat per la reducció de la despesa pública la seva situació esdevé precària. Això ens fa afirmar que, més enllà del foment de l'activació ciutadana, la implicació en xarxes i la dinamització comunitària de persones i grups sotmesos a dinàmiques d'exclusió social, la innovació social requereix polítiques socials compromeses amb la redistribució de la riquesa i l'aprovisionament financer de recursos i serveis, establint compromisos i coalicions de governança a escales més àmplies que el nivell estrictament local. En un context de decreixement de la despesa pública, les polítiques tendeixen a orientar-se cap al foment de la cohesió social, de manera retòrica, a l'àmbit estrictament local, sense proveir la població dels recursos i serveis de benestar que la fan possible (Musterd, 2006). En contraposició a un ús conservador de la noció de *cohesió social* en les polítiques socials urbanes (Novy *et al.*, 2012), cal subratllar que les entitats socialment creatives entenen el foment de la cohesió social, més enllà del manteniment de la pau

social, com el tractament de les dinàmiques d'exclusió, el foment de la igualtat d'oportunitats i l'adopció de polítiques orientades a la redistribució de la riquesa i, sobretot, a la subversió de les relacions de poder generadores de desigualtat.

2. Les estratègies d'institucionalització de les entitats socialment creatives

Aplicant la metodologia comparativa,² es pot aprofundir en la definició promoguda per Moulaert *et al.* (2000, 2007) sobre la innovació social en tant que: 1) provisió de recursos no oferts ni pel mercat ni per l'estat amb anterioritat; 2) l'apoderament personal i col·lectiu de grups sotmesos o en risc d'exclusió, i com a condició *sine qua non*, 3) l'acció orientada a la transformació de les dinàmiques i relacions de poder generadores d'exclusió. La definició que aquí es pren com a referència del que significa ser una entitat socialment creativa parteix d'aquesta triple condició, tal com s'anticipava en la introducció. Les entitats socialment creatives es caracteritzen totes perquè tenen en compte els tres criteris anteriors en la cerca del reconeixement públic i la institucionalització de les pràctiques que proposen.

En el camí per a entendre la manera com les entitats socialment creatives participen en la governança urbana i promouen la institucionalització de pràctiques socialment creatives és necessari analitzar les formes a partir de les quals s'organitza l'acció de la societat civil orientada a la transformació social i la complexitat del seu estudi. Considerant les diferències derivades de la finalitat específica en el tractament de les dinàmiques d'exclusió, en aquesta recerca s'ha optat per explorar els mecanismes de subsistència financera, les escales territorials a les quals articulen les propostes de transformació social i la funció que atorguen al treball en xarxa. L'estudi d'aquestes variables ha servit per a il·lustrar diferents casuístiques relatives a la manera com les entitats en qüestió s'organitzen per participar en la governança.

Certament, la institucionalització de pràctiques d'innovació social es troba sovint influenciada pels processos de negociació i conflicte entre els moviments socials urbans i l'Administració pública. Això ho hem pogut observar en ambdues ciutats estudiades. La memòria recent dels processos de negociació i conflicte viscuts entre el moviment veïnal i l'Administració pública condicionen la participació en la governança urbana per part de les entitats analitzades. Els diferents episodis que conformen la història de les relacions entre el moviment veïnal i l'Administració municipal, concretament, són molt presents en l'estratègia política de les entitats orientades a la dinamització sociocultural, per exemple. A Bilbao ho podem veure en entitats com Asociación Tendel o Gazteleku, que es dediquen a la dinamització d'infants i joves i deriven de les comissions d'infància i joventut de les associacions de veïns dels seus barris respectius (Otxarkoaga i Errekalde). Són entitats que recullen una memòria particular dels episodis de negociació i conflicte amb l'Administració viscuts pels moviments veïnals de barri on es troben. A vegades aquesta relació de negociació i conflicte és fallida, com passa amb el cas de Kukutza, centre social ocupat, el qual, malgrat haver cercat vies d'acord amb l'Administració municipal i haver exercit un rol vertebrador del territori durant molts anys, no va ser defensat quan va ser el moment per les administracions municipals en tant que entitat d'interès general, ans al contrari. El cas de Kukutza és un exemple paradigmàtic de manca de sensibilitat institucional per una concepció

2. Els casos d'estudi que apareixen esmentats en aquest article han estat analitzats amb detall a la tesi doctoral *Innovació social i governança urbana. Entitats socialment creatives a Barcelona i Bilbao*. La metodologia de la recerca ha estat principalment qualitativa i implica una seixantena d'entrevistes semidirigides a actors clau (a responsables de les entitats, representants de les administracions públiques i acadèmics especialitzats en les diferents àrees d'innovació). També s'ha fet una anàlisi quantitativa de fonts de finançament i estructura de la despesa de les entitats estudiades, i també una revisió documental de les polítiques públiques en les àrees d'innovació respectives. Vegeu la llista d'entitats estudiades en la [taula 1](#).

determinada de les dinàmiques d'innovació social promogudes per la ciutadania. A Barcelona, per contra, amb el cas de l'Ateneu Popular de 9 Barris, que neix també d'una ocupació veïnal d'un espai en desús, tenim l'exemple oposat.³ En aquest cas, s'arriba a un acord de gestió cívica per a dinamitzar un espai abandonat entre una plataforma d'entitats ciutadanes i l'Administració municipal.

Els episodis de negociació i conflicte entre el moviment veïnal i l'Administració també tenen una importància considerable en altres tipus d'entitats, no només en les que es dediquen a la dinamització sociocomunitària a escala de barri. Marquen una referència en tant que processos que reforcen o desincentiven la interlocució associativa amb les administracions públiques. Tant a Barcelona com a Bilbao el moviment veïnal té una història d'activitat reivindicativa i de negociació per a la consecució de millores en la provisió de recursos i serveis. En termes generals, es pot dir que la relació entre el moviment veïnal i l'Administració municipal ha evolucionat d'una confrontació clara en el període immediatament anterior a la recuperació dels ajuntaments democràtics, entre 1964 i 1979, a un grau relatiu de col·laboració a partir d'aleshores, com a mínim, fins a l'esclat de la crisi econòmica a partir de 2008. El que ha passat des de llavors serà bo d'estudiar-ho amb certa perspectiva temporal, si bé ara podem afirmar que les pràctiques de ciutadania s'han vist abocades a una conflictivitat i bel·ligerància cada cop més gran, potser no tan dirigida cap a les administracions públiques, sinó més aviat cap a les agències (partits polítics, poders financers i mediàtics) que les estan posant en joc.

Si ens limitem a l'estudi del període postfranquista fins a l'esclat de la bombolla financera podem afirmar que al marge que un cop recuperats els ajuntaments democràtics les associacions de veïns fossin reconegudes pels consistoris respectius en forma de suport econòmic i presència en òrgans consultius, arribant en determinats casos a encarnar processos de cooptació, en ambdues ciutats no s'han deixat de reproduir episodis de confrontació entre l'Administració municipal i el moviment veïnal. O sigui, el conflicte sempre ha estat present i no ha deixat de formar part de les relacions de governança entre l'associacionisme socialment transformador i les administracions públiques (Andreu, 2008). L'activitat crítica dels moviments socials urbans es pot resseguir com una constant històrica malgrat que es puguin relatar nombrosos processos de cooptació d'activistes, i associacions de veïns senceres, per part de les administracions públiques, sobretot en el moment de recuperació dels ajuntaments democràtics (Alabart *et al.*, 1999; Domingo i Bonet, 1998). Aquests episodis de confrontació ciutadana, de denúncia, crítica i protesta per les polítiques públiques han succeït en el marc de protestes contra operacions concretes (ex: Can Ricart al Poblenou, mobilitzacions contra el Fòrum de les Cultures de 2004 a Barcelona, o la plataforma contra les Torres de Izoaki a Abandoibarra a Bilbao), per a la demanda de millores de les polítiques socials de les administracions públiques, en general, i de l'ajuntament, en concret (ex: la demanda de polítiques socials d'habitatge que es generalitza a Barcelona el 2006 amb les manifestacions vinculades a la plataforma V de Vivienda; o les mobilitzacions per a constituir la Mesa por la Rehabilitación de Bilbao La Vieja, San Francisco y Zabala el 1995). En alguns casos, fins i tot s'han produït enfrontaments físics entre el moviment veïnal i la policia (ex: els fets del Forat de la Vergonya el 2002 a Barcelona, o el desallotjament de Kukutza a Bilbao el setembre de 2011).

De manera complementària a la protesta, la col·laboració entre l'Administració municipal i els moviments socials urbans també ha facilitat la institucionalització de pràctiques innovadores. Aquesta col·laboració s'ha donat, per exemple, amb la consolidació dels acords de gestió ciutadana d'equipaments de titularitat pública, o en el desenvolupament d'iniciatives de renovació integral que recullen demandes històriques del moviment veïnal. La gestió per part de plataformes ciutadanes d'espais de titularitat pública (ex: Ateneu Popular de 9 Barris a Barcelona o el Centro Cívico

3. Per a una ampliació de la informació al voltant de l'experiència de l'Ateneu Popular de 9 Barris en tant que referent de la gestió cívica a la ciutat de Barcelona, vegeu: <http://latramaurbana.net/2012/12/18/lateneu-popular-de-9-barris-un-referent-per-a-la-gestio-ciutadana/>

de Otxarkoaga a Bilbao) implica la consolidació de centres de dinamització sociocultural que fomenten la ciutadania inclusiva i les dinàmiques d'innovació social, alhora que són dinamitzats per plataformes ciutadanes que molt sovint mantenen un actitud crítica envers les polítiques públiques.

En paral·lel a la diversificació del teixit associatiu que ocorre amb la recuperació de les institucions democràtiques al principi dels anys vuitanta (Urrutia, 1992), el foment de l'associacionisme ha esdevingut l'eix principal de les polítiques de participació dels ajuntaments. En aquest sentit, des d'una perspectiva crítica amb les polítiques públiques cal destacar que més enllà del foment de la participació en òrgans consultius, o del foment de les polítiques de suport a la creació d'entitats ciutadanes, l'apoderament de la ciutadania rau sempre en la dotació de recursos i serveis, sia a centres de dinamització comunitària com els gestionats per algunes de les entitats analitzades, o en el desenvolupament de serveis públics i de les polítiques reguladores del lliure mercat necessaris en els diferents àmbits d'innovació en els quals treballa l'associacionisme socialment transformador.

La capacitat, o facilitat, per a vincular-se amb les administracions públiques també pot explicar la promoció per part de les entitats estudiades d'innovacions institucionals i normatives. Seguint les observacions de canvis en les formes de mobilització social fetes per teòrics dels moviments socials durant l'últim quart del segle xx (Castells, 1983; Melucci, 1985; Offe, 1988; Touraine, 1981), cal il·lustrar la transició dels actors que lideren la mobilització de recursos segons les formes pròpies dels moviments socials urbans cap a un esquema més especialitzat en el qual les entitats de la societat civil orientades a la transformació social actuen en àrees específiques, d'acord amb el model de l'oferiment de recursos i serveis en tant que entitats del tercer sector. Però també, anant més enllà d'aquest model, en la reclamació de transformacions socials en les maneres d'atendre, tractar i prevenir les dinàmiques d'exclusió social. En aquest aspecte es pot constatar l'existència d'un continu entre moviments socials i entitats socialment creatives provisoros de serveis i recursos de benestar. En conseqüència, la coordinació entre moviments socials i el potser massa sovint mal anomenat *tercer sector* és un factor que cal tenir present per a explicar la difusió de les dinàmiques d'innovació social.

De manera coherent amb la mida de les ciutats estudiades, la fragmentació de les relacions socials entre activistes es mostra com a més acusada en el context català que en el basc. Considerant les dades recollides en la nostra recerca, a Barcelona les entitats analitzades declaren que negocien d'una manera més individualitzada respecte de les basques, que tendeixen a fer un ús més normalitzat de les xarxes de representació i d'agregació d'interessos davant les administracions públiques. Mentre que en el cas català s'observen característiques pròpies d'un esquema fragmentat en la negociació entre la societat civil i l'Administració pública, amb escissions clares dins del sector social⁴ i un cert distanciament entre entitats promotores de dinàmiques d'innovació social i administracions públiques, el context basc tendeix a subratllar la cultura de comunicació permanent entre actors i la pràctica en l'articulació política de les dinàmiques socialment creatives a través de les organitzacions amb poder en el si de les institucions públiques: els partits polítics.

Aquesta diferència en la coordinació del teixit associatiu s'observa de manera clara en la caracterització dels actors socials que lideren la difusió de l'economia solidària a Barcelona (Xarxa d'Economia Solidària a Catalunya) i Bilbao (Red de Economía Alternativa y Solidaria - Euskadi).

4. L'existència de diferents tipus d'entitat dins el sector social, en especial en l'àmbit de les empreses d'inserció sociolaboral a Catalunya es va posar en relleu en la divisió del sector en dues grans plataformes: la Plataforma Catalana d'Empreses d'Inserció AIREs (Associació Intersectorial de Recuperadors i Empreses Socials de Catalunya), creada el 1995, i l'Associació Catalana d'Empreses d'Inserció (ACEI) creada el 1997. Si la primera feia referència a la promoció de l'economia social i solidària entre els seus objectius, i reconeixia el contracte laboral com el principal indicador d'inserció, la segona es limitava a promoure itineraris personalitzats de formació i treball i incloïa empreses bàsicament especialitzades en la formació. Davant d'aquesta divisió el Departament de Treball de la Generalitat promou l'abril de 2008 la creació de la Federació d'Empreses d'Inserció de Catalunya (FEICAT), que aglutina les empreses d'inserció d'ambdues plataformes i que, pel que fa a la incidència en la governança, es percep com un instrument d'organització de les relacions entre el sector i l'Administració.

Mentre que a Barcelona les entitats de foment de l'economia solidària són liderades per un sector molt concret del moviment cooperativista compromès amb la transformació social des de posicions relativament autònomes, o que podríem dir que en molts sentits estan desencantades, respecte a l'acció de l'Administració pública, a Bilbao el foment de l'economia solidària és encapçalat per una coalició d'entitats vinculades al cristianisme de base i al tractament de les dinàmiques d'exclusió a l'àmbit urbà habituades a la col·laboració amb les administracions públiques i convençudes de la utilitat d'aquest contacte. Aquests dos tipus d'actituds respecte al poder de l'Administració pública no impedeixen que les entitats esmentades anteriorment tinguin moltes afinitats, projectes en comú i una interlocució organitzativa constant entre elles. Simplement ens informen de diferents cultures polítiques o maneres d'entendre la interlocució amb les administracions públiques i les relacions de governança que es poden explicar per unes raons històriques particulars a cada lloc.

3. La innovació social com a defensa dels drets de ciutadania

La investigació sobre governança participativa i deliberació pública tracta d'enfocar la qüestió relativa a com fer possible la democràcia directa en un context de diversitat creixent. Les potencialitats de la governança participativa, i també les seves contradiccions i paradoxes, han obtingut atenció entre els temes més debatuts en els estudis urbans durant la primera dècada del segle XXI (Blakeley, 2010; Casellas, 2007; Silver *et al.*, 2010). Aquest èmfasi ha anat en relació amb la institucionalització progressiva de processos participatius, com un mecanisme usual en la governança local, especialment en el període immediatament anterior a l'establiment de la crisi socioeconòmica que comença el 2008. Una part significant de la recerca sobre participació ciutadana a escala local durant la primera dècada del segle XXI prova d'entendre com les persones, els representants de la societat civil i els responsables de l'Administració pública col·laboren i aconsegueixen arribar a cert grau d'acord. Aquest cos de literatura, identificat per alguns dels revisors de l'estat de la qüestió com la perspectiva «habermasiana» (Silver *et al.*, 2010), posa l'accent en la cerca de mecanismes d'interlocució entre representants de la ciutadania i administracions públiques. Des d'aquesta perspectiva, la democràcia participativa i deliberativa és estudiada des d'un punt de vista pragmàtic que destaca les condicions necessàries per a un procediment òptim orientat a promocionar la democràcia local (Gbikpi i Grote, 2002; Blanco i Gomà, 2003; Fung, 2004; Uitermark i Duyvendak, 2008; Beaumont i Nichols, 2008; Bifulco i Centemeri, 2008; Silver *et al.*, 2010).

De manera complementària i sense negar la validesa de l'enfocament anterior, cal afegir que hi ha un cos de literatura que argumenta la impossibilitat d'un xoc d'interessos igualitari i l'existència de marges silenciats en tots els processos participatius (Bonet, 2011; Mouffe, 2000; Swyngedouw, 2005; Parés, 2009). Aquesta literatura subratlla la narrativa neoliberal inherent que va de la mà de l'èmfasi que es dona durant la primera dècada del segle XXI a la participació ciutadana, des d'una perspectiva interessada en la construcció de consensos. Aquest punt de vista, identificat per Silver *et al.* (2010) com la perspectiva «foucaultiana», l'èmfasi de l'anàlisi del qual ha de situar-se en les relacions de poder, concep críticament els processos de desactivació i cooptació de les perspectives crítiques que es deriven d'una aproximació de dalt cap a baix a la participació ciutadana. Tenir en compte aquest enfocament és necessari pels marges silenciats que emergeixen en tots els processos de participació (Beaumont i Nichols, 2008).

Considerant els autors esmentats, de l'estudi de les relacions de governança d'entitats socialment creatives a Barcelona i Bilbao se'n desprèn que, si bé les entitats analitzades participen en la governança urbana procurant la transformació dels mecanismes de presa de decisions i articulen propostes de millora de les polítiques públiques, el seu impacte principal és quan estableixen dinàmiques contrahegemòniques que adquireixen poder a l'esfera pública. Aquesta observació, que havia estat anticipada per recerques anteriors (García, 2006; Moulaert *et al.*, 2007; Pradel *et al.*, 2013), s'ha complementat amb la identificació de com es valora la producció de transformació social en els diferents camps d'innovació estudiats. El mecanisme pel qual les entitats analitzades valoren la

pròpia participació en la governança urbana és l'aportació que fan a l'hora de promocionar les dinàmiques d'innovació social a l'esfera pública i difondre les pràctiques que desenvolupen entre la ciutadania. És a partir de la influència a l'esfera pública, o sigui, de la penetració dels seus plantejaments entre la ciutadania, que consideren que assoleixen cert impacte en les polítiques públiques desenvolupades per les administracions. Com a integrants de moviments socials més amplis, i valorant la importància del treball en xarxa entre entitats socialment creatives, les entitats en qüestió entenen que fan una aportació a la transformació social a mesura que les dinàmiques que promouen són visibles i adoptades com a solucions possibles per la resta de la ciutadania. A mesura que els problemes que diagnostiquen i els conflictes que denuncien són assumits per la ciutadania i, en conseqüència, entren en l'agenda política, es produeix la influència transformadora d'aquestes entitats en la governança urbana. La manera com es produeix aquesta influència no és, però, un procés que les entitats puguin dominar, ni esdevé una seqüència de causalitat directa fàcilment demostrable, ni es limita només a l'àmbit local o urbà. Aquesta influència tampoc no es pot caracteritzar com un procés irreversible, sinó tot el contrari, les conquestes dels drets de ciutadania requereixen, com s'està demostrant en moments de desmantellament de drets socials, una vigilància i legitimitació en l'àmbit cultural, social i polític permanents.

Les diferents àrees d'innovació en què es pot analitzar l'impacte de la societat civil de manera comparativa mostren patrons particulars en la manera com les entitats objecte d'estudi incideixen a l'esfera pública. Les entitats orientades al foment de la inserció sociolaboral (ex: Fundació Futur o Fundació Surt a Barcelona, Federación Surtu, Goiztiri o Koopera a Bilbao) aparentment no centren la seva activitat en la sensibilització ciutadana, ni en la denúncia de situacions d'injustícia, però ambdues qüestions tenen un paper molt important en l'estratègia que segueixen per a promoure processos d'inclusió social. La seva manera d'influir en la governança urbana s'articula a través dels processos d'inclusió social que desenvolupen a les comunitats on s'ubiquen les persones en risc o situació d'exclusió social amb què treballen. Són entitats que a través del treball amb persones i grups en situació o risc d'exclusió promouen canvis en les actituds i les percepcions de les comunitats amb què entren en contacte. En la seva pràctica quotidiana fomenten la millora constant dels processos d'inclusió, i també incideixen en la visibilitat de les dinàmiques d'exclusió i la identificació dels canvis constants en els perfils de persones que les pateixen.

Les entitats orientades al foment de l'economia solidària (REAS-Euskadi, XES-Catalunya) tenen com a objectiu específic la voluntat de promoure la visibilitat a l'esfera pública de les opcions de consum que ofereix l'economia alternativa. Busquen la influència entre la ciutadania desenvolupant una tasca de sensibilització i divulgació d'estratègies socialment creatives. Representen la presa de consciència per part de l'associacionisme socialment transformador, del fet que és necessari el treball en xarxa per a promoure canvis en la manera d'entendre l'activitat econòmica amb uns valors concrets de justícia econòmica, social i ambiental. Les cooperatives de crèdit que desenvolupen projectes de banca ètica (FIARE, COOP 57) es basen específicament en un creixement en xarxa que dona molta importància a la conscienciació ciutadana, el desenvolupament local i l'autoorganització de la societat civil. En el canvi de mentalitat ciutadana que acompanya la difusió i el suport creixent que reben aquest tipus d'estratègies d'innovació, hi intervé de manera directa la capacitat per a donar visibilitat a l'existència d'alternatives al sistema financer que ha provocat situacions indesitjables com la crisi o la guerra.

Les entitats orientades a defensar els drets de les persones immigrades es defineixen a elles mateixes primer de tot com a entitats de sensibilització i denúncia. Tant SOS Racisme com les altres entitats analitzades en aquesta àrea d'innovació (Harresiak Apurtuz a Bilbao, i la Xarxa 9 Barris Acull a Barcelona) donen molta importància a la construcció de discurs i al control per part de la societat civil de les narratives presents a l'esfera pública, i actuen també, en tant que entitats d'advocacia, en casos conflictius però cuidant sempre la visibilitat pública de les qüestions que tracten. La seva posició com a *lobby* polític pot variar d'un règim de benestar a l'altre, però coincideixen en la identificació que les dinàmiques de canvi social que poden promoure estan íntimament vinculades amb la sensibilització ciutadana. És per això que aquest tipus d'entitats fomenten de manera

constant el debat, i també les activitats vinculades amb la reflexió ciutadana i la sensibilització. De les entitats estudiades en aquesta recerca són les que donen més importància a les eines de comunicació de què disposen i són, per exemple, les que han desenvolupat de manera més conscient la presència en xarxes socials i l'activisme 2.0.

Les entitats que promouen la dinamització sociocultural a escala de barri (ex: Ateneu Popular de 9 Barris a Barcelona, Gazteleku, Asociación Tendel o Kafe Antzokia a Bilbao) influeixen en les pràctiques de governança del seu entorn més directe promovent la cultura com a eina de transformació social i desenvolupament local. Promouen el vincle entre la cultura, la convivència i la justícia social i en destaquen el poder en tant que elements dinamitzadors del territori. Es pot dir que són entitats que faciliten la identificació de la innovació social com un fenomen relacional i comunitari, que ha de respondre a la naturalesa multidimensional de les dinàmiques d'exclusió social. I també es pot dir que fomenten la cooperació ciutadana, promovent dinàmiques d'innovació social des d'una perspectiva col·lectiva que dóna molta importància a la idea de veïnatge i que té una projecció solidària que també té un component universal i acollidor.

Finalment, entre les entitats analitzades, les entitats en defensa del dret a l'habitatge (Sostre Cívic, V de Vivienda i actualment la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, PAH, a Barcelona), assoleixen la influència a l'esfera pública a còpia de fer èmfasi en la diagnosi dels problemes del sector. En aquest sentit, malgrat que sovint es mantenen molt allunyades de la negociació amb les administracions, cal afegir que han tingut un paper clau en la detecció de determinats fenòmens que després han estat institucionalment assumits com a problemes socials i han entrat a l'agenda política (*mobbing* immobiliari, violència urbanística, llei hipotecària), i també estan sent clau visualitzant possibles solucions (com els règims de tinença compartida, l'habitatge social, el lloguer forçós i la dació en pagament).

4. Conclusions

Les dades aportades per aquesta recerca sobre la participació de les entitats objecte d'estudi en processos consultius per a la definició de polítiques públiques, i també les dades recollides pel que fa a la institucionalització dels projectes i programes que promouen, no indiquen que els mecanismes consultius, o l'impacte directe en les polítiques públiques, siguin canals a partir dels quals totes les entitats en qüestió puguin tenir un impacte en la governança urbana. Hi ha moltes diferències en aquests aspectes en funció de l'àrea d'innovació o de si les entitats analitzades es troben més properes a les entitats prestadores de serveis o als moviments socials.

La participació en processos consultius és un mecanisme que compta sobretot en el cas de les entitats que expressament tenen la missió d'articular la participació associativa davant les administracions, com són les xarxes orientades al foment de l'economia solidària (sobretot REAS-Euskadi, com hem dit), o les entitats que adopten el rol d'exercir l'advocacia dels drets dels més vulnerables davant les institucions públiques, com són les de defensa dels drets de les persones immigrades (SOS Racisme-Catalunya amb la Llei d'acollida catalana de 2010, o Harresiak Apurtuz a Euskadi). En aquesta qüestió la recerca ha servit per a exposar que les entitats objecte d'estudi tenen una participació selectiva —o com a mínim reflexiva— en els processos consultius promoguts per l'Administració. Aquesta participació es duu a terme comptant sempre amb les limitacions i dificultats que els processos de participació formals comporten. Les principals dificultats associades amb els processos consultius vinculats a les polítiques públiques s'han observat tant des de la perspectiva dels responsables de les entitats analitzades, com des de la perspectiva dels representants de l'Administració pública que els promouen.

Un aspecte important que cal destacar pel que fa als processos consultius és que la negociació entre entitats i administracions públiques respecte de les dinàmiques d'innovació segueix un esquema segmentat que fragmenta el debat en àmbits temàtics. D'aquesta manera, s'aislla les entitats socialment creatives en compartiments estancs. Això implica, per exemple, que les entitats orientades a

la defensa dels drets de les persones immigrants participin en la definició de polítiques d'acollida però no puguin incidir en altres aspectes clau per a elles com pot ser l'estrangeria o el mercat de treball. En situacions en les quals les entitats orientades al foment de l'economia solidària tenen una influència en la definició d'actuacions polítiques per a divulgar què es fa al sector, però no incideixen en la presa de decisions sobre política econòmica per part de les administracions. En ambdós casos, les decisions sobre el canvi de polítiques tenen lloc a un nivell de governança superior al local, cosa que dificulta encara més l'impacte de la tasca desenvolupada per les entitats.

Després de l'anàlisi de l'impacte directe que tenen les entitats estudiades en les polítiques públiques, es pot afirmar que la institucionalització de projectes promoguts per les entitats objecte d'estudi es limita a la provisió de recursos i serveis de benestar i no implica l'atenció a les dinàmiques de poder que generen exclusió. Això vol dir que les entitats que actuen com a provisoros de serveis i recursos de benestar (principalment les orientades a la inserció sociolaboral, al foment dels drets de ciutadania per als immigrants o la dinamització sociocultural) poden aspirar a la consolidació en tant que programes públics de les accions que desenvolupen en l'àrea de l'aprovisionament de serveis i recursos locals, o en l'apoderament de persones i grups subjectes a dinàmiques d'exclusió, però difícilment poden participar de manera directa en la promoció de mesures que afectin les relacions de poder generadores de l'exclusió que succeeixen a les diferents escales de governança.

El fet que les administracions públiques tendeixin a visibilitzar i establir les bases per al tractament de les relacions de poder generadores de dinàmiques de desigualtat depèn en última instància de la voluntat i l'oportunitat política dels altres actors, a part de les entitats estudiades, que intervenen en la governança multinivell dels drets de ciutadania. És per això que les entitats socialment creatives, per promoure el canvi, treballen en l'àmbit de l'esfera pública amb l'objectiu de promoure la sensibilització ciutadana i fer necessari que els responsables polítics de les administracions públiques es posicionin sobre aquesta qüestió de les dinàmiques d'innovació social. En definitiva, quan parlem d'innovació social no podem obviar que fem referència a una qüestió que implica l'existència de voluntats polítiques respecte dels processos de transformació social i el canvi en les relacions de poder que promouen dinàmiques d'exclusió.

5. Referències bibliogràfiques

- ALABART, Anna; NAYA, Andrés; PLUJÀ, Marta (coord.) (1999). *La Barcelona dels barris*. Barcelona: Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.
- ÁLVAREZ-MORA, Alfonso (1999). «Bilbao, la definició de una "imagen de marca" como reclamo competitivo. Crónica de un proceso iniciado». *Ciudades*, núm. 5, p. 151-178.
- ANDREOTTI, Alberta; MINGIONE, Enzo; POLIZZI, Emanuela (2012). «Local welfare systems: a challenge for social cohesion». *Urban Studies*, núm. 49 (9), p. 1925-1940.
- ANDREU, Marc (2008). «Moviments socials i crítica al "model Barcelona". De l'esperança democràtica de 1979 al miratge olímpic de 1992 i la impostura cultural del 2004». A: *X Coloquio Internacional de Geocrítica*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BEAUMONT, Justin; NICHOLS, Walter (2008). «Plural governance, participation and democracy in cities (symposium)». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 32 (1), p. 87-94.
- BIFULCO, Lavinia; CENTEMERI, Laura (2008). «Governance and participation in local welfare: the case of the Italian piani di zona». *Social Policy and Administration*, núm. 42 (3), p. 211-227.
- BLAKELEY, Georgina (2010). «Governing ourselves: citizen participation and governance in Barcelona and Manchester». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 34 (1), p. 130-145.
- BLANCO, Ismael; GOMÀ, Ricard (2003). «Gobiernos locales y redes participativas: retos e innovaciones». *Revista del CLAD Reforma y Democracia*, núm. 26.
- BONET, Jordi (2011). «Cuando cómo participar importa. Análisis de los impactos de la participación ciudadana en las políticas de regeneración del centro histórico de Barcelona». *Urbs: Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales*, núm. 1 (1), p. 4-26.

- BORJA, Jordi; MUIXÍ, Zaida (ed.) (2004). *Urbanismo en el siglo XXI: Una visión crítica*. Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona. Barcelona: UPC: ETSAB. (Arquitext)
- BRENNER, Neil (2004). «Urban governance and the production of new state spaces in western Europe, 1960-2000». *Review of International Political Economy*, núm. 11 (3), p. 447-488.
- CAPEL, Horacio (2005). *El modelo Barcelona: un examen crítico*. Barcelona: Serbal.
- CASELLAS, Antònia (2007). «Gobernabilidad, participación ciudadana y crecimiento económico: adaptaciones locales a estrategias globales». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XI, núm. 243.
- CASTELLS, Manuel (1983). *The city and the grassroots: A cross-cultural theory of urban social movements*. Londres: Edward Arnold.
- CENICACELAYA, Javier (2004). «Bilbao y la urgencia de un urbanismo sostenible». A: BORJA, Jordi; MUIXÍ, Zaida (ed.). *Urbanismo en el siglo XXI: Una visión crítica*. Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona. Barcelona: UPC: ETSAB. (Arquitext)
- DOMINGO, Miquel; BONET, Maria Rosa (1998). *Barcelona i els moviments socials urbans*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill: Mediterrània.
- EIZAGUIRRE, Santiago; PRADEL, Marc; TERRONES, Albert; MARTÍNEZ-CELORRIO, Xavier; GARCÍA, Marisol (2012). «Multilevel governance and social cohesion: bringing back conflict in citizenship practices». *Urban Studies*, núm. 49 (9), p. 1999-2016.
- ESTEBAN, Marisol (2000). *Bilbao, luces y sombras de titanio*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- FUNG, Archon (2004). *Empowered participation reinventing urban democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- GAMARRA, Garikoitz (2005). «Ciudad, poder, identidad. Bilbao: pasión y muerte de lo urbano». *Bifurcaciones: Revista de Estudios Culturales Urbanos*, núm. 2 (tardor), p. 1-11.
- GARCÍA, Marisol (2006). «Citizenship practices and urban governance in European cities». *Urban Studies*, núm. 43 (4), p. 745-765.
- GBIKPI, Bernard; GROTE, Jürgen (2002). «From democratic government to participatory governance». A: GROTE, Jürgen; GBIKPI, Bernard (ed.). *Participatory governance: Political and societal implications*. Opladen: Leske & Budrich, p. 17-34.
- GHEZZI, Simone; MINGIONE, Enzo (2007). «Embeddedness, path dependency and social institutions». *Current Sociology*, núm. 55 (1), p. 11-23.
- GIERSIG, Nico (2008). *Multilevel urban governance and the 'European City': Discussing metropolitan reforms in Stockholm and Helsinki*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften: GWV Fachverlage GmbH.
- GRANOVETTER, Mark (1973). «The strength of the weak ties». *American Journal of Sociology*, núm. 78 (6), p. 1360-1380.
- HUERTAS, Josep Maria; ANDREU, Marc (1996). *Barcelona en lluita: El moviment urbà 1965-1996*. Barcelona: Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.
- JESSOP, Bob (2002). «Governing cities and regions: territorial restructuring in a global age». A: SCOTT, Allen (ed.). *Global city-regions: Trends, theory, policy*. Oxford: Blackwell.
- LEUBOLT, Bernard; NOVY, Andreas; BEINSTEIN, Barbara (2009). *Governance and democracy*. Viena: CRISES. Centre de Recherche sur les Innovations Sociales.
- MELUCCI, Alberto (1985). «The symbolic challenge of contemporary movements». *Social Research*, núm. 52 (4), p. 789-816.
- MINGIONE, ENZO; OBERTI, Marco; PEREIRINHA, José (2002). «Cities as local systems». A: SARACENO, Chiara (ed.). *Social assistance dynamics in Europe: National and local poverty regimes*, p. 35-81.
- MONTANER, Josep Maria (2004). «La evolución del modelo Barcelona (1979-2002)». A: BORJA, Jordi; MUIXÍ, Zaida (ed.). *Urbanismo en el siglo XXI: Una visión crítica*. Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona. Barcelona: UPC: ETSAB. (Arquitext)
- MOUFFE, Chantal (2000). *The democratic paradox*. Londres: Verso.
- MOULAERT, Frank (2000). *Globalization and integrated area development in European cities*. Nova York: Oxford University Press.
- MOULAERT, Frank; MARTINELLI, Flavia; GONZÁLEZ, Sara (2007). «Social innovation and governance in European cities: urban developments between the path dependency and radical innovation». *European Urban and Regional Studies*, núm. 14 (3), p. 195-209.
- MUSTERD, Sako (2006). «Segregation, urban space and the resurgent city». *Urban Studies*, núm. 43 (8), p. 1325-1340.

- NOVY, Andreas; COIMBRA DE SOUZA, Daniela; MOULAERT, Frank (2012). «Social cohesion: a conceptual and political elucidation». *Urban Studies*, núm. 49 (9), p. 1873-1889.
- OFFE, Claus (1988). *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema.
- PARÉS, Marc (2009). *Participación ciudadana y calidad democrática: Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*. Barcelona: Ariel.
- PRADEL, Marc; EIZAGUIRRE, Santiago; GARCÍA, Marisol (2013). «Theorising multi-level governance in social innovation dynamics». A: MOULAERT, Frank; MACCALLUM, Diana; MEHMOOD, Abid; HAMDOUCH, Ad-dellillah (ed.). *Social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Londres: SAGE.
- RODRÍGUEZ, Arantxa (2002). «Reinventar la ciudad: milagros y espejismos de la revitalización urbana en Bilbao». *Lan Harremanak*, núm. 6, p. 69-108.
- SILVER, Hilary; SCOTT, Alan; KAZEPOV, Yuri (2010). «Participation in urban contention and deliberation». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 34 (3), p. 453-477.
- SWYNGEDOUW, Erik (2005). «Governance, innovation and the citizen: the Janus face of governance-beyond-the-state». *Urban Studies*, núm. 42 (11), p. 1991-2006.
- TOURAINE, Alain (1981). *The voice and the eye: An analysis of social movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UITERMARK, Justus; DUYVENDAK, Jan Willem (2008). «Citizen participation in a mediated age: neighbourhood governance in The Netherlands». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 32 (1), p. 114-134.
- UNIÓ TEMPORAL D'ESCRIBES (UTE) (2004). *Barcelona marca registrada: Un model per desarmar*. Barcelona: Virus.
- URRUTIA, Víctor (1992). «Transformación y persistencia de los movimientos sociales urbanos». *Política y Sociedad*, núm. 10, p. 49-66.
- VIDAL, Isabel (2008). «Más allá del Estado del Bienestar: nuevas tendencias en las políticas de bienestar en España: Implicaciones para las organizaciones sin ánimo de lucro». A: 19.º *Encuentro Anual de la Johns Hopkins International Philanthropy Fellows*. Universitat de Barcelona.